

SZÓLÁSOK AZ ARASZ ÉS AZ UJJ SZÓVAL

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. Testrésznevekből alakult mértékneveink történetéről írott tanulmányom anyaggyűjtése közben szép számmal találtam olyan állandó szókapcsolatokat, szólásokat, közmondásokat, amelyek egyik eleme a tőlem vizsgált valamelyik testrésznév. Ezúttal az *arasz* és az *ujj* különféle frazeológiai egységekben¹ való előfordulását mutatom be.² A főbb csoportok elkülönítésében O. NAGY GÁBORT követem (Mi a szólás? Vö. MNy. L, 110—26; 396—408). A vizsgált anyag azonban megkívánja, hogy ezen túl több tartalmi és formai szempontot is figyelembe vegyek. A szókapcsolatok keletkezésének magyarázatát nem tekintem elsődleges feladatommak, erre csak ott térek ki, ahol az eddigi magyarázatokkal nem értek egyet.

Az összegyűjtött anyagban vannak ma is használatos, és vannak elavult vagy elavulóban levő kifejezések. Erre az egyes szerkezetek bemutatása során utalok. Ha a jelentés már nem világos, lehetőleg szövegkörnyezetben idézem a szókapcsolatot, hogy a nagyobb összefüggésből az értelemre fény derüljön.

2. A) Arasz

Az *arasz(t)* szó ma már ritkán használt szava a köznyelvnek, a vele kapcsolatos szókapcsolatok is jobbára elavultak. Az elavulást egyeseknél az segítette elő, hogy egy másik, ma már szintén nem vagy csak ritkán használatos mértéknévvel együtt szerepeltek, másoknál viszont a társadalom szemléletváltozása okozta a feledésbe merülést.

Közmondások:

Más régi mértéknév társaságában szerepel az *arasz*: *Ha elhuztad az ölet, huzd el az araszt is.* (Margalits: Közm. 22); „*ha elhúzta a singet, húzza ki az araszt is*” (Mikszáth: Almanach 231).^{*} Az utóbbiban a közmondást megelőző mondatból érthető a kifejezés jelentése: „Várja ki az az asszony siromig” írja előzőleg Mikszáth. Tehát akár az *öl*, akár a *sing* áll az *arasszal* szemben mint

¹ A frazeológiai vagy szóképzési egységet összefoglaló elnevezésként használom, az állandó szókapcsolat ezeknek már egyik alfaját jelenti.

² Az *öl* hasonló szerepére egy korábbi dolgozatomban röviden már utaltam, l. Néprajz és Nyelvtudomány III—IV, 124—25.

A *-gal jelölt adatok a Nagyszótár cédulaanyagából valók.

nagyobb mértékegység, az erkölcsi érdekű cselekvésre felszólító közmondás értelmé ez: 'a nagyobb, hosszabb ideig tartó dolog után a kisebbet, a rövidebb ideig tartót is véghez kell vinni'.

„rosszak az emberek, *singre huzzák az araszt*, nekem pedig sok az irigyem, sokat pletykáz a világ” (Gyarmathy Zs.: Onkéntes martirok 23.); jelentése: 'kicsiből nagyot csinál'.

Tartalma szerint az ítéletet közlő közmondások közé tartozik a ma már szintén elavult, de forrásaim bizonyossága szerint korábban az egész magyar nyelvterületen ismert *Huncut a paraszt, mihelyt egy araszt* szókapcsolat. E főváltozattól a variánsok legtöbbször csak az időhatározó mellékmondat kötőszavában különbözik. Ugyanilyen alakban fordul elő egy 1898-ból való nagyszótárbeli adatban (Lórinicz Gy.: Föld 53)*; így találjuk az OrmSz.-ban is (17); *mihán* kötőszóval 1899-ből: (Deák I.: Göcseji historiák 26)*; *Sirisaka ha csak* kapcsoló alakban közli (Közm. 80); *Margalits ugyanígy* (Közm. 22); egyes vidékeken *mihelyest* kötőszóval (Nyr. 28 : 141); másutt *míg-gel* (Nyr. 31 : 49) kapcsoló formában ismert. *Margalits* még feljegyezi *Huncut a paraszt, mihelyt három araszt* változatát is (uo.); *Implom József* pedig *Gyuláról Ravasz a paraszt, ha már egy araszt* alakban (l. az ÜMTSz. cédulaanyagát) ismeri.

A közmondás hangulatáról és az azzal jelen esetben szorosan összefüggő eredet kérdéséről egymásnak ellentmondó nézetek születtek. ZOLNAI BÉLA szerint „tréfás közmondás”, s azt jelenti, hogy a paraszt túljár az úr eszén már gyermekkorában (l. az ÉrtSz. cédulaanyagát). Sokkal valószínűbb azonban, hogy eredetileg nem tréfás, hanem pejoratív hangulatú, és az ugyancsak elavult *Sülve jó a paraszt-féle* közmondásokéhoz hasonló szemlélet szülte. Minden bizonnyal MÓRÁNAK van igaza, amikor „az úri szólásmondások” közé sorolja: „Az úri szólásmondásokban mintha több volna a gyűlölet — írja —. Mert az egyik szerint *»huncut a paraszt, ha már egy araszt«*. A másik szerint pedig, amelyik alighanem a Dózsa György tiszteletére termett, de ma is él, *»sülve jó a paraszt, akkor is a fene egye meg«*.” (Móra: A világ így megyen 212, Szépirod. Kk. 1956, Úrgyűlölet). Ezt a véleményt igazolja a szólásnak a mai nyelvhasználatból való eltűnése is.

A nyelvi formát e kettős tagolódású elavult közmondásban a *paraszt* és *araszt* szó hangalakai hasonlósága determinálta. Az *araszt* helyett egyetlen változatban sem fordul elő e mértéknév eredetibb, *-t* nélküli formájában még olyan nyelvújításokban sem, amelyekben egyébként az *araszt* alak szokásos. E két szó hangsorának szinte teljes azonossága miatt elég gyakran került rímelő párhuzamba irodalmi eredetű szövegekben is, például: „Még akkora, mint az *araszt*, | nyögi terhét már a *paraszt*” (Illyés: Dózsa György beszéde a ceglédi piacon; régebbi irodalmunkból hasonló rímre példa Vahot I.: Restauráció 71; 1845-ből)*. Hasonló összecsengése miatt a *haraszt* és *paraszt* is sokszor szerepel együtt, például: „Betyár alatt zireg-zörög a *haraszt*, | Nyárközépben takarodik a *paraszt*” (MNépkölt. I, 394; 55. vers); „Esik eső a *haraszt*on, | Nem kapok én a *paraszt*on, | Hej, jó az isten, jót ad nekem, | Hej, csikós bojtár vesz el engem!” (MNépkölt. I, 364; 4. vers). Mindebből az látszik, hogy a *Huncut a paraszt, mihelyt egy araszt* közmondásban nem az *araszt* a vezérszó, más kisebb mértéket megnevező mértéknév is belekerülhetett volna, csak az alak párhuzam kényszere kapcsolta ritmikus szerkezetű frazeológiai egységbe ezt a két főnevet.

Csúfolódó népi mondókák:

Paraszt, keze lába hat araszt (használata elavult; századeleji az adat az ÚMTSz. cédulaanyagában Fejér megyéből); Erdélyi is feljegyezte (Népd. és mondák III. 157)*, de a *hat* helyett nála az *egy* mennyiségjelző van az *arasz* előtt. Nyilvánvaló tehát, hogy a *paraszt* szó pejoratív hangulata adta e mondókák csúfolódó jellegét, s nem a kifejezés második része, amelyben a kicsúfolt kezének, lábának igen különböző nagyságáról van szó. Itt is az alaki hasonlóság kapcsolta össze a két szót.

Más csúfolódó mondóka: *Három äraszt ä nyelve | Csizmätälpnak jó lenne* (Vajda I. Vőfélyversek, népd. 72, l. az ÚMTSz. cédulaanyagát); *Koprád hat araszt: Nem közibénk való vagy* (Betlehemes játék 4. l. az ÚMTSz. cédulaanyagát).

B) Ujj, ujjnyi

Az *arasz(t)* első előfordulása óta már csak mértéknévként él nyelvünkben, érthető, hogy a frazeológiai egységekben is csak ez a jelentése fordul elő. Az *ujj* szó azonban mind testrész, mind mérték jelentésben használatos egészen a mai napig, de csak az első értelemben fordul elő szókészleti egységekben, ezek azonban igen szép számmal vannak, és sok közülük még ma is eleven. Mértékjelölő szerepben az *ujjnyi* származék a megszokottabb, a frazeológiai egységekbe is ez került be.

Állandó szókapcsolatok:

A következő kifejezések az állandó szókapcsolatoknak abba a típusába tartoznak, amelyekben a főnévi elem eredeti jelentésében szerepel, és csak nyomósítja a pusztá igével is kifejezhető jelentéstartalmat.

Egy ujjal se nyúl hozzá (itt a *nyúl* a *bánt* szinonimája). Csak tagadó, illetőleg tiltó formában fordul elő, az igei rész ragozható benne: *Egy ujjal nem nyulna hozzá* (Margalits Dugonicstól idézi: i. m. 734); „Hej, pedig megmondtam kendtéknék, a gyerekekhez *egy ujjal se nyuljanak*” (Bálint S.: Történetek a szegedi betyárvilágból 96; vö. még SzegSz. II, 616). Változata: *Kis ujjammal sem bántottam* (Dugonics, idézi Margalits: i. m. 734). Ugyancsak változatának látszik, de az ige általánosabb értelmű az *Egy ujjal sem mozdítja* kapcsolatban. Ez utóbbi megvan már a Müncheneri Kódexben is: „de ok lac vyockal sem akariac mozdeitani azokat” (MK. 28 v a).

Szólások:

A köznyelvi szókapcsolatból keletkezett tulajdonképpeni szólások ígés szerkezetei közé sorolhatjuk az *ujjal mutat* (~ *mutogat*) valakire kifejezést. Szólássá a kapcsolatban szereplő szavakon végbement jelentésváltozás teszi, jelentése 'kicsúfol, kigúnyol', pl.: („A ritka bölts meg nem nyugszik azon, mikor sok tanulatlan elme maga feledett álmélgködásra veszi dolgát és *ujjal mutogat reája*” (Fal: UE. 380, l. NySz. III, 852; vö. még Nyr. 25 : 501).

Ugyanebbe a csoportba sorolható az állító és tagadó formában egyaránt használható *az ujjából szopta*, illetőleg *nem az ujjából szopta* szólás, jelentése: 'maga találta ki', illetőleg 'nem maga találta ki'. Igéje ragozható, s mivel az *ujj* birtokos személyragosan szerepel benne, ennek sorszáma is változó, mert igazodik az igealak személyragjához. Például állító formában: „*Vyodbol szoptad*

(Bal: CsIsk. 161, NySz. III, 852, l. még Szirmaynál, idézi Margalits: i. m. 734); tagadó formában: „Ezeket én *nem az ujjomból szoptam*” (GKat: VálsT. II. Előb. 60, NySz. III, 852; l. még Fal. NE. 74, NySz. uo.; Czegl.: Japh. 154, NySz. uo.; SzegSz. II, 616). Igeneves szerkezetben is előfordul: „*Ujjadból szoptott gyanu*” (Sirisaka: Közm. 270, Faludi F. Jegyzőkönyvéből). A szólás eredete tisztázatlan. Különböző idegen nyelvi megfelelőikkel való összekapcsolása éppúgy nem fogadható el, mint ahogyan kétes bizonyos keleti legendákkal való összefüggése is (vö. O. NAGY GÁBOR: Mi fán terem? 350–52). Véleményem szerint legtermészetesebben úgy magyarázhatjuk a szólást, hogy a gyermekek ujj szopásával hozzuk kapcsolatba. Közismert dolog, hogy az értelmey nyiladozó kisgyermek — aki még gyakran szopja az ujját — szívesen és sokszor mesél kitalált, fantáziája-szülte történeteket, amelyeket végül maga is elhisz, jóllehet sohasem történtek meg, amelyeket — képszerű kifejezéssel élve — a maga ujjából szopott. Ez a csaknem minden családban tapasztalható, megfigyelhető gyerek szokás könnyen alapul szolgálhatott az *ujjából szopta* kifejezés 'maga találta ki' jelentéséhez. Ebből sokkal könnyebben megérthetjük a köznyelvi kifejezésben végbement jelentésváltozást, mintha a medve talpnyalogatásával próbálnánk megmagyarázni, vagy például azzal a héber legendával, amely szerint Ábrahám Gábiel angyal ujjából szopott tejet tíznapos koráig (vö.: O. NAGY: i. h.).

Az előzőekhez hasonlóan ma is használt köznyelvi eredetű tulajdonképpeni szólás, igés szerkezet az *ujjat húz valakivel* 'összevesz' jelentésben. Még a szavak eredeti értelmében, tehát nem szólásként szerepel a következő anekdotarészletben: „Játszok én is. Elő cimbora (s meglóditja Veszelkát [ti. Rózsa Sándor]), *ujjat húzzunk!* Rózsa Sándor és Veszelka Imre összeakasztanak. Ropognak az ujjak. Rózsa Sándor Veszelkát a falhoz pöndöríti.” (Bálint S.: Történetek a szegedi betyárvilágból 107–8). Ez a régóta ismert s még ma is eleven szólás szintén előfordul tagadó formában: „Pör nints, *ujjat nem húz* szomszéd szomszédjával” (Orczy: KöltSz. 21, NySz. III, 852). Régebbi változatában a *húz* ige helyén többnyire a *von ~ vonsz* állott: „*Nem akart senkivel ujjat vonni*” (Dugonics: Etelka I, 162; idézi a SzegSz. II, 616); „*Ujjat vonszon vala Rómával*” (Pós.: Igazs. 190, NySz. III, 852; lásd még: Faludi: TE. 799; Czegl.: MM. 79, NySz. uo.; Pázm.: Préd., Kal., NyK. XV. 381, NySz. uo.; Szeg.: Aqu. 68, NySz. uo.; Bal: CsIsk. 312, NySz. uo.).

Ugyancsak köznyelvi szókapcsolatból keletkezett tulajdonképpeni igés szólás az *ujján forgatja*; változatai: *az ujjá körül forgatja*; *az ujján csavarja*; *ujja körül csavarja*; jelentése: 'azt tesz vele, amit akar'. Régebbi változatai: *Ujjodra tekerheted* (Erdélyi, idézi Margalits: i. m. 734); *Ujjon forgathatni, mint a gyűrűt* (Dugonics, idézi Margalits, uo.), s talán ide tartozik az ugyancsak Dugonics közölte hiányos szólás: *Fel birja a kis ujjára* (l. uo.). Az utolsó előtti változat már a szóláshasonlatokra emlékeztet, azonban lehet, hogy Dugonics egészítette ki ilyen alakúvá. Mert csak a *forogat* igével alakult variánsokra illik a gyűrűvel való kapcsolatba hozás, a *csavar, teker* igéket tartalmazókra nem. JUHÁSZ JENŐ a következő adat alapján egy ismert gyermekjátékkal, a cserebogárfogatással próbálja magyarázni a szólást: „Az az asszony úgy csavarja az urát az ujjá körül, mint a gyerek a cserebogarat” (vö. MNy. LVI, 470).

A szólásoknak ugyanebbe a típusába tartozik a *megégeti a száját* kifejezéshez hasonló *mögégeti az ujját* szegedvidéki szólás (SzegSz. II, 616). Jelentése 'baja származik valamiből'.

Szóláshasonlatok:

Valamely frazeológiai egység alapjául szolgáló fogalom nyomósítását kifejező szóláshasonlatok szép számmal alakultak az *ujj* szóval. Ilyen a biztos tudást hangsúlyozó *Tudja, mint az öt ujját* (l. Margalits: i. m. 734); régebbi változatában *tíz ujj szerepel: Mint az tíz vyomot vgy tudom* (Decsi: Adag. 116; NySz. III, 852); jelentését tekintve ehhez hasonló a *Kis ujjában több van, mint másnak a fejében* (Sirisaka, idézi Margalits: i. m. 734). (Ellentéte: *Azt sem tudja, hány az ujj*. Dugonics jegyezte fel — l. Margalits: i. m. 734 —, formája szerint azonban ez nem szóláshasonlat, hanem egész mondatot alkotó szólás; csak jelentése miatt említtem ezen a helyen.)

A mindenét elvesztett embert jellemzik a következő szóláshasonlat-változatok: *Úgy maradt, mint az ujjam* (vö. pl. SzegSz. II, 616; Margalits: i. m. 734); *Meztelen, mint a kisujjam* (uo. l. még: Nyr. 72 : 180).

A felsorolt szóláshasonlatok mindegyike változó alakú, az igét tartalmazók ragozhatók, a névszói állítmányú főmondatokkal rendelkezők szükség szerint összetett állítmányúakká válhatnak.

Közmondások:

Az *ujj* szóval keletkezett közmondások általában ténymegállapító logikai ítéletet közölnek: *Ha az ujjadat mutatod neki, a kezedet kéri* (Bálint S. idézi Kovács János: Szeged és népe című könyvének 468. lapjáról a következő értelmezéssel: „ha egyszer jószívűségből segítettél vkin, utána már el is várja a támogatásodat”; vö.: SzegSz. II, 616). Többféle változatban él még ma is, Margalits a korábbi gyűjteményekből a következő formákat közli: *Ha ujjadat nyujtod, kezedet ragadja* (Kis-Vicay); *Ha ujjat adsz, karod kéri a telhetetlen* (Dugonics); *Ha a kis ujjadat mutatod, mind a tizedet kívánja* (Nyr. 7). Ellentéte a könnyelműen nagylelkű embert jellemző régi közmondás: *Ki ujját kapja, annak karját is nyujtja* (Dugonics).

Az emberek eltérő természetére utal az ugyanebbe a típusba tartozó *Az ujjunk se egyforma* közmondás. Ma is igen eleven (vö. pl. Móra: Ének a búzamezőkről 68, Bp. 1944). Dugonicsnál kérdő formában találjuk: *Öt ujjad közül egyenlő-e kettő?*; Erdélyinél ténymegállapításként: *Ujjaink sem egyenlők* (vö. Margalits: i. m. 734).

Az erkölcsi érdekű felszólítást tartalmazó közmondások közé tartozik (bár alkalmi használatban szólás is lehet) a ma is közismert kifejezés: *Nem esik le a(z arany) gyűrű az ujjadról, vagy ujjáról*; jelentése: 'nem megalázó dolog, ha valaki szokatlan, esetleg nehéz vagy kellemetlen munkát végez'.

Az ujjnyi mértékjelölő melléknév csak néhány elavult, ténymegállapító logikai ítéletet közlő közmondásban szerepel összegyűjtött anyagomban. Erdélyi és Sirisaka is közli a következőt: *Jobb egy ujjnyi szalonna a káposztában, mint semmi* (Erdélyi: Közm. 355; Sirisaka: Közm. 264), jelentése: 'a kevés a semminél többet ér'.

Dugonics Példabeszédeiből való a másik, ma már szintén elavult közmondás: *Három zab szem nem tesz egy újnyit* (i. m. I, 39), jelentése: 'jelentéktelen dolgot nem kell felnagyítani'.

Az előzőnek mintegy ellentéte a 'kis dologból nagyot csinál' értelemben használt másik régi közmondás: ... azt pedig csakhamar befuvad, *Egy újnyit*

vagy *íznyit egy singnyinek mondod* (IrodKözl. XIV, 343; Radványi verseskönyvek)*.

Keveréktípusok:

Az eddig bemutatott, jól elkülöníthető csoportokon kívül van egynéhány olyan frazeológiai kapcsolat, amelyekben több típus jellemző vonásai keverednek.

Az *Addig eszik, míg az ujjával eléri* szóképzleti egység (vö. Margalits: i. m. 734) formája szerint a tulajdonképpeni szólások köznyelvi kifejezésekből keletkezett csoportjába, a teljes mondatok közé illik, jelentése azonban olyan állandó szókapcsolatnak mutatja, amelyben a főnévi elem még eredeti jelentésében szerepel; az egész kifejezés könnyen érthető, nem nyelvi talány, ami a szólások egyik legjellemzőbb sajátága (vö. O. NAGY: MNy. L, 120).

Ehhez hasonló a Pápa vidékéről szólásként közölt *Idd ki a kisujjadig* mondás, amivel a borospoharat emelő vendéget biztatják, hogy egészen igya ki poharát. Itt már némi jelentésmódosulás figyelhető meg a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséhez képest, mert az *egészen, teljesen* szavakkal helyettesíthető a kifejezés, a *kisujjadig* csak fokozó bár eredeti értelemben került az ige mellé.

Analógiás eredetű az *ujjig vagyok* szókapcsolat a *torkig vagyok valamivel*, illetőleg a *nyakig vagy fülig vagyok valamiben* kifejezések mintájára. Jelentése szólásnak mutatná, de nem mehetett végbe benne olyan jelentésváltozás, amely a szóképzleti egységekre jellemző, hiszen az *ujjig* szó tévedésből, az említett szólások analógiájára került csak bele. Ezért hovatarozását nem dönthetjük el egyikönnyen. Nem is terjedt el. A Nagyszótár cédulaanyagában a következő adatot találjuk rá: „Jaj! *Ujjig vagyok!* Szólt Zsófi asszony s mérgében nagyon dobbantott lábával” (Abonyi L.: Itt a szép alföldön 22)*.

3. A testrészt jelentő *ujj* szó homonimájának tekintett 'ruhaujj' jelentésű *ujj*-jal is keletkezett, és széles körben el is terjedt egy köznyelvi eredetű szólás, amelyet ma is gyakran használunk: *kirázza az ujjából*. Régi alakváltozataiból (l. O. NAGY: Mi fán terem? 349) kétségtelen, hogy a benne szereplő *ujj* valóban a ruha (köntös, mente stb.) ujját jelentette. A szólás jelentése közismert, a tudását könnyedén átadó embert szoktuk jellemezni vele. Általánosan elfogadott magyarázatához, amit O. NAGY röviden összefoglal (vö. i. h.), kiegészítésül csak annyit tegyünk hozzá, hogy a bő ruhaujjban csak úgy tarthattak valamit, ha bektötték a végét, mert különben minden kiesett volna belőle. Az is lényeges — amire TOLNAI hívja fel figyelmünket KERTÉSZ MANÓ Szokásmondások című könyvének ismertetésében —, hogy a „szűr ujját csak vásárláskor használják pénztartónak, otthon soha: »Be van az én szűröm ujsa kötve... Az egyikben acél, kova, tapló, A másikban százforintos bankó«” (MNy. XVIII, 99). A barátcsuha ujjába pedig gyakran zsebet is varrtak.

A szólás egyik ma használt változata a két azonos alakú *ujj* szó egymásra hatását mutatja. *Kirázza a kisujjából* alakban is emlegetjük ugyanis, itt pedig a *kisujj* csak testrésznév lehet. A szólás ilyen alakjának létrejöttét a régi *Tudja, mint az öt ujját*, s a ma is használt *Ismeri, mint a tenyerét*-féle szóláshasonlatok segítették elő.

Az itt bemutatott frazeológiai egységek szemléletesen mutatják, hogy az alapszókincsbe tartozó testrésznevek, amelyek nagy része eredeti szó, nemcsak népes szócsaládok magvát képezik, hanem nyelvünk szólásanyagát is sok színes, jellegzetes kifejezéssel gazdagítják.

REDEWENDUNGEN MIT DEN WÖRTERN *ARASZ* 'SPANNE' UND
UJJ 'FINGER', 'ÄRMEL'

VON

Frau M. VELCSOV

Die Verfasserin hat in ihrer Abhandlung die Ausdrücke, Redewendungen und Sprichwörter, in denen eine der obigen Wörter vorkommt, zusammengestellt. Auf die Erklärung der Entstehung der Wortfügungen geht sie nur in dem Falle ein, wenn sie mit den bisherigen Erklärungen nicht einverstanden ist. Die verdunkelten phraseologische Einheiten führt sie im Kontexte an, damit davon selbst der Ausdruck verständlich ist.